

ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU

I

23 - 25 MAYIS 2003

BİLDİRİLER

CİLT 2

Editörler

Prof. Dr. Zekeriya Kurşun
Doç. Dr. Ahmet Emre Bilgili
Dr. Kemal Kahraman
Celil Güngör

Tel. 0216 341 05 00
Fax 0216 391 60 61

ÜSKÜDAR
BELEDİYESİ

Üsküdar Belediye Başkanlığı
Üsküdar Araştırmaları Merkezi
Yayın No: 10

ISBN Takım No: 975-97606-6-5
ISBN Cilt-2: 975-97606-8-1

Editörler

Prof. Dr. Zekeriya Kurşun
Doç. Dr. Ahmet Emre Bilgili
Dr. Kemal Kahraman
Celil Güngör

Kapak, İç Düzen

Artus İletişim Sanatları
0212 347 02 20

Baskı, Cilt

Seçil Ofset
0212 629 06 15

İstanbul, Ocak 2004

Üsküdar Sempozyumu

Yer: Üsküdar Belediyesi Çamlıca Eğitim Merkezi

Tarih: 23-25 Mayıs 2003

Düzenleyen: Üsküdar Belediyesi

ÜSKÜDAR, ATİK VALİDE CAMİİ ÖZGÜN KALEM İŞLERİ VE TÜRK-İSLAM BEZEME SANATINDAKİ YERİ

Candan Nemlioğlu*

Osmanlı Dönemi camilerindeki kalem işleri her yapıda kendine özgü düzenlemeler olma özelliği taşır.

Üsküdar, Toptaşı'nda Nûrbânu (Nûr Bânu) Sultan'ın yaptırdığı Külliye yapılarından biri olan cami'nin kalem işleri de döneminin bezeme sanatını yansıtan en nitelikli örneklerdendir.

İnceleme Tarihleri : 12-15 Eylül 1984¹, 10-15 Nisan 2003

A-Yapı ile ilgili genel bilgiler

1- Yapının adı: Nûrbânu Valide-i Atik Sultan Camii². Atik Valide Camii adıyla günümüz kaynaklarında tanıtılan yapı, önceleri "Valide Sultan Camii" olarak anılıyordu. Sultan III. Ahmed'in annesi Emetullah Gülnur Sultan'ın (1642?, Resmo -5 Kasım 1715, Edirne)³ Üsküdar Meydanı'nda yaptırttığı Külliye'ye " Valide Sultan Külliyesi " denmesi üzerine daha eski tarihli olan Nûrbânu Sultan Külliyesi ve Camii "Atik Valide Sultan" Külliyesi ve Camii adıyla anılmaya başlandı.⁴ Evliya Çelebi yapıyı "Orta Valide Sultan Camii" başlığı altında tanıtır.⁵ "Atik" sözcüğünün Türkçe anlamının "Eski" olması nedeniyle bazı kaynaklarda "Eski Valide Camii"⁶ başlığı ile tanıtıldıysa da son yayınlarda "Atik Valide Camii" adıyla sunulmaktadır.⁷

2- Bulunduğu yer: İstanbul/Üsküdar

Toptaşı'nda Boğaziçini tepeden seyreden meyilli bir araziye kademeli olarak yerleş-

* Dr.

¹ 12-15 Eylül 1984 tarihi, doktora tezimi hazırlarken yaptığım çalışmayı gösteren tarihtir.

² Yapının Hünkar menzili tarafında bulunan güney girişindeki kitabede " Nurbanu Valide-i Atik Sultan Camii, 991/1570 tarihi yazılıdır. 991/1583 tarihini verir.

³ Emetullah Gülnüş Valide Sultan ile ilgili geniş bilgi için bkz. (Sakaoglu, 1994, 95-96).

⁴ Yapı "Hadikat-ül Cevami" C.2. 182 de Valide-i Atik Camii diye tanıtılır. (Kuban, 1986, 175), (Tanman, 1993, C.1, 407).

⁵ Evliya, (Lat.çev. Zillioğlu. 1975. C.1, 328).

⁶ (Konyalı, 1950, 77-85), (Kuban, 1961, 33-36); (Tuğcu, 1967, 54-57); (Yücel, 1971, X, 5300-5303); (Aslanapa, 1986, 290).

⁷ (Kuran, 1984, 231-248); (Kuran, 1986, 186-190); (Tanman, 1988, 3-19); (Tanman, 1993, C.2, 407-412)

tirilmiş Külliye yapıları içinde en üstte yer alır.⁸ Medrese ile birlikte külliye'nin merkezini oluşturur. Cami avlusuna dört kapıdan girilir.

Çinili sok.: Hünkar mahfiline girişin bulunduğu güney giriş kapısı

Tekke Önü sok.: Doğu yönüne açılan kapısı.

Kartal Baba cad.: Batı yönüne açılan kapısı.⁹

Kuzey kapısı ise medreseye geçişi sağlar.

3- Yaptıran: Sultan II. Selim'in başkadını (eşi) ve Sultan III. Murad'ın annesi Nûrbânu Valide Sultan. (1530?-6 Aralık 1583, İstanbul).¹⁰

Nûrbânu Valide Sultan adına düzenlenen Rebiülâhir 990 (Nisan 1582) tarihli Arapça vakfiye'de camii ile ilgili açıklama şöyledir;¹¹

“Valide Sultan fâni dünyanın ni'metlerini ebedî olan âhiretin ni'met ve saadetlerine vasletmek istedi; ...sâfi ve sâdik bir azimet riyâ ve süm'a lekesinden âri temiz bir niyet ile çok büyük ve muhteşem emâkin-i hayriyye binâ ve inşâ ettirdi.

Şunlar o cümledendir; Üsküdar mahallelerinden Yeni Mahallede vâkıfların yaptırdığı her türlü güzelliği câmi ve her türlü bedâyi-i mi'mariyyeyi hâvi, yüksek ve muhteşem bir câmiî şerifi.

4- Yapım Tarihi: 1570/1-1 (978) -1583 (991). (Resim 1)

Kaynaklarda, Başbakanlık Arşivinde Sultan II. Selim'in camii için gerekli malzeme üzerine Sapanca ve İzmit kadılarına yazılan 25 Ramazan 978 tarihli bir hükme dayanılarak 1570-1 yılı camiinin yapıma başlama yılı olarak belirtilir.¹²

Camiinin Kuzey girişindeki taç kapının kemerinin üzerinde Nûrbânu Valide Sultan'ın adını taşıyan ve (991) 1583 yılını belirten ahşap bir kitabe vardır. Kitabenin üzerine Osmanlıca tâ'lik hatla yazılı ibare;

⁸ Camii, medrese, mektep, hünkar, darülkurra, darülhadis, imaret, darüşîfa, tâbkâne çifte hamamdan oluşan külliye, İstanbul'un Anadolu yakasındaki en geniş yapı topluluğudur. (Kuran, 1986, 175-190); (Ed. Bayram, yaz. Kuran, 1988, 170); (Tanman, 1993, C.1, 407-412).

⁹ Bu kapı kapalı olup yaklaşık 25 yıldır kullanılmamaktadır.

¹⁰ (Uluçay, 1980, 25-30); (Sakaoğlu, 1994, C.4, 95-96)

¹¹ Kuran, “Vakıflar Genel Müdürlüğü mütercimlerinden Abdullah Tanrıkulu'nun 22 Mart 1940 tarihinde Türkçeye çevirisinden alarak yayınladığını belirtir. (Kuran, 1986, 175-176, dipnot.24)

¹² Başvekâlet Arşivinde 973 tarihinin olaylarını kaydeden bir Mühime defterinde, Sapanca ve İzmit Kadılarına yazılan ve mamûrenin mütevellisine verilen 25- Ramazan-978 tarihli bir hüküm vardır. Bu hükümde İkinci Selim bilhassa şunları kaydeder: “...Taht-ı kazanıza bazı enbiye-i atıkada ve arazii haliyede mermer bulunup ferzendi ercümend oğlum Murad Talebakahü Validesi ...Canibinden Üsküdar da bina olunan camii mahalli için kazdırılıp ihraç eylemek için mütevellisi olan Sipahi oğlanları zümresindenadam gönderdikte bazı kimseler mani oldukları ilan olunmağın buyurdumki vardıkta tehir eylemeyip anın gibi müşarün İleyhanın cami-i münifi için adam gönderilip taht-ı kazanızda mermer bulunan yerlerden ihraç eylemek istedikte kimesneyi dehl ettirmeyip eğer tarladan ve eğer çayır dan ve eğer sair arazi-i haliyeden her kanda bulunursa ihraç ettirip dahi taht-ı kazanızdan kifayet miktarı araba tedarik eyleyüp ücretleri ile camii bina olunduğu mahalle çektilirip teallül ettirmeyesiz ve zikrolunan binaya lazım olan keresteyi ve pelüt tahtasını görmek istediklerinde ol babda dahi muavenet ve müzaheret eyleyüp ...amma mermer bahanesi ile kimesnenin evini ve mülkünü yıktırıp hilafı şer'i ta'addi eylemekten ziyade hazer eylesesiz (Konyalı, 1950, 83); (Konyalı, 1976, C.1, 148); (Kuran, 1986, 187)

*Nûrbânu o-zât-ı pür ismet
Taraḫ-ı hayra eyleyyüp niyyet
itti bu mâ'bed-i lâtiḫi binâ
Nabbezâ re'y-i ahsen ü zîbâ
Eser-i hâssıdır bu hayr-ı güzîn
Oldu târiḫ zihî behişt-i berîn 991¹³*

Dökmecizâde Mehmed Efendi'nin 9 Muharrem 987 (7 Mart 1579) yılında Atik Valide Medresesi müderrisliğine atanması¹⁴ bilgisine dayanarak caminin en geç 1579 yılında bitmiş olacağı kabul edilmektedir.¹⁵

Yapının kitabesindeki 1583 yılı, vakfın ilk mütevellisi Pir Ali bin Mustafa'nın göreve başladığı 1582 yılında camiye eklettiği yan sahnınlardan sonra konulmuş olacağı kesinlik kazanır.¹⁶

5- Mimarı: Mimar Sinan.

Cami, *Tezkiret-ül Bûnyan* 1-81, *Tezkiret-ül Enbiye* 1-41 ve *Tuhfet-ül mi'mariyye*'de kayıtlıdır.¹⁷ Harimin, yanlara doğru ikişer kubbeli sahnınlarla genişletilme işleminin kimin tarafından yapıldığı kesinlik kazanmamıştır. Sinan'ın eseri olabileceği gibi, kendisinin o yıllarda yaşlı olacağı düşünülerek yardımcı mimar Davud Ağa (ö.1598) ya da Sinan'ın çıraklarından mimar "Kurban" (Kurbaga) lakaplı Nasuh (ö.1586) tarafından yapıldığı düşünülür.¹⁸

6- Mimari Özelliği

a) Kullanılan malzeme: Camii, kesme küfeki taşından taç kapı, sütunlar, kemerler, mihrap ve minber ak mermerdendir. Kemerde ve sütunlarda ak mermer ile somaki (kızıl mermer) ardışık olarak yer alır. Yapıdaki mahfil tavanlarında pelit (meşe) tahtası kullanılmıştır.

Kullanılan mermer ve meşe tahtasının sultan II.Selim'in (978) 1570-1 yılında bir hükümle Sapanca ve İzmit yöresinden getirttiği bilinir.¹⁹

Kündekârî tekniğiyle yapılmış sedef ve fildişi kakmalı kapı ve pencere kanatları elma ve ceviz tahtasındandır.

¹³ Osmanlıca "İtti" olarak kullanılan kelimeyi Konyalı etti şeklinde Latin harflerine çevirmiştir. (Konyalı, 1976, 145) Öz'ün yayınladığı kitabe metni Kuran'inkine daha yakındı. (Öz, 1962, 68) Kuran, kitabeyi 35 nolu dip notta sunar. (Kuran, 1986, 192, not.35)

¹⁴ (Baltacı, 1976, 471).

¹⁵ (Kuran, 1986, 187-189), Tanman, yapının bugünkü durumuna üç aşamada geldiğini belirtirken ilk aşamayı 1570-1579 yılları arasında verir. (Tanman, 1993, C.1, 408)

¹⁶ Bu bilgiye ek olarak, (Ayvansarayî, 1281/1864-5 C.II, 183) Konyalı yapının iki aşamalı olduğunu kabul etmez ve bu konuda bilgi verenleri uzman olmamakla suçlar. (Konyalı, 1950, 147) Kuban, yapıyı dört aşamalı olarak sunar, (Kuban, 1961, 52-60) Tanman ise yapıyı üç aşamalı olarak anlatır. (Tanman, 1993, C.1, 408)

¹⁷ (Ed. Bayram, yaz. Özcan, 1988, 134) Caminin adı yalnızca millet kütüphanesindeki tarih 921 de kayıtlı *Tezkiret-ül Bunyan*'da geçmez.

¹⁸ Sinan'ın iyice yaşlandığı dönemde eserlerinin yapımında Davut Ağa ya da Mehmet Ağa'yı görevlendirdiği bilinir. (Kuran, 1986, 189) Mimar Nasuh'un, külliye yapımında görevli olduğu sırada buradan aldığı malzeme ile Üsküdar'ın Hayrettin Çavuş (Depbağlar) mahallesinde kendi adını taşıyan bir mescid ve tekke yaptırdığının ortaya çıkması üzerine yan sahnınlardan mimarın Nasuh olabileceği de düşünülür. (Tanman, 1993, C.1, 408)

¹⁹ Sultan İkinci Selim'in 25 Ramazan 978 (1570-1) tarihli hükmünde yapı ile ilgili bilgileri içeren kısmı notlar bölümünde 12. notta ayrıntılı olarak verildi.

Yapının minber ve mihrabı ak mermerdendir. Mihrabın köşeliklerindeki gülbezekler ile tepeliğindeki rumili bezemelere altın (varak) la belirginlik kazandırılmıştır. (Resim 2)

Minberin girişindeki rumili tepelik ve şebekeli yan bölümlerin köşeliklerindeki rumili desenler altın (varak) la bezelidir. (Resim 3)

Yoğunluğu mihrap bölümünde ve son cemaat yeri pencere alınlıklarında kullanılan çiniler sır altı tekniğinde mercan kırmızısının da bulunduğu on altıncı yüzyılın en kaliteli örnekleridir. Çinilerdeki celi sülüs yazılar 16.yüzyıl hattatlarından Hasan Üsküdarî'nin hattıdır.

b) Plân özelliği: Ana plân özelliği üç aşamada ²⁰oluşan camii şadırvan avlusu ile birlikte 56, 20 x 43, 70 m. ölçülerinde geniş bir alanı kaplar. ²¹ (Plan 1)

Avluyu çevreleyerek iki yanda camiiyle birleşen revaklar hünkâr kasrının yapımı nedeniyle kubbe sayıları 40 dan 38'e inmiştir. Revakları 31 sütun taşır. Beş birimli son cemaat yeri ortada aynalı tonoz, yanlarda ikişer kubbe ile örtülü olup üç taraftan düz çatılı bir revakla çevrilidir. Beş gözlü son cemaat yeri stalaktit başlıklı mermer sütunların taşıdığı kemerler üzerine oturur. Düz çatılı ikinci revağı baklava başlıklı on altı sütun ve dört ayak taşır. Tek şerefeli iki minaresi kare plânlı kaideler üzerinde yükselir.

Yapıya asıl girişi sağlayan kuzeydeki taç kapı klasik dönem üslubunun tüm özelliklerini yansıtır. Altıgen şemalı camii harimini 12.70m. çapında büyük bir kubbe, biri mihrap çıkıntısında, ikisi doğuda ikisi batıda olmak üzere beş yarım kubbe ve iki yanındaki ikişer kubbe örter.

Merkezi kubbe güneyde ve kuzeyde ikişer duvar payesine, doğuda ve batıda birer sütunun taşıdığı altı adet sivri kemerler üzerine oturur. Sütunlar kemerlerle arkadaki payelere bağlanır. İki yanına eklenen çift kubbeli mekanla yapı enine genişletilmiştir. Güney batı köşesindeki kubbeli bölüm hünkâr mahfili olarak hizmet vermektedir. Batı duvarındaki pencerelerden birisi kapiya dönüştürülerek Hünkâr Kasrına geçiş sağlanmıştır.

Harim, doğu, batı ve kuzey yönlerinde 28 sütunun taşıdığı mahfillerle çevrilidir. Kuzey yönünde taç kapı seviyesine gelen kısım yükseltilmiştir. Mahfillerin korkulukları Bursa kemeri biçimindedir

Batı yönündeki pencere düzeni değişikliğe uğrayan yapıda, kubbe kasnağında on sekiz, yarım kubbelerin eteklerinde yirmi üç ve beden duvarlarında yetmiş üç olmak üzere yüz on dört pencere vardır. Oldukça aydınlıktır.²²

B- Yapının özgün kalem işi bezemeleri ve nakkaşı :

1- Nakkaşı: Bezemelerde nakkaşın adını belirten imza yoktur.

Ünver, Mimar Sinan'ın eserlerindeki kalem işlerini yapan sanatçının Nakkaş Sâi Çelebi olduğunu yazar... Üsküdar'da Atik Valide Cami müezzin mahfilleri tavanlarında-

²⁰ Kuban, yapının dört aşama geçirdiğini kabul eder. (Kuban, 1961, S.2, 60) Kuran yapının dört aşamada olmadığını ilk bölüme yine Sinan döneminde ekleme yapıldığı ve Hünkâr Kasrının Sultan II.Mahmut devrinde batıdaki iki revak bölümünün kaldırılarak yerine yapıldığını belirtir. (Kuran, 1986, 184) Tanman üç aşamada oluştuğunu kabul ettiği yapıda Hünkâr Kasrının yapım tarihinin tahmini 1834-5 olarak verir. (Tanman, 1993, C.1, 408)

²¹ Yapının planı ve verilen ölçüler Kuran'a aittir. (Kuran, 1986, 184-188)

²² Yapının mimarisi ile ilgili bilgi için, kaynaklar bölümünde verilen mimari ile ilgili yayınlardan yararlanılabilir.

ki bezemelerin de Sâi Çelebi tarafından yapıldığını belirtir.²³

Mahfil tavanlarının kalem işlerinin, Sultan III.Murad'ın bir fermanla (993) 1585 yılında Manisa Muradiye Camii bezemelerini yapmak üzere, İstanbul'dan gönderdiği Mehmed Kalfa²⁴ (Mehmed Halife)²⁵ adlı nakkaş ile on iki çırağın (şakird) yapmış olması ihtimali daha kuvvetlidir. Valide Atik Camiinin 1582 yılında bitirilmiş olması ve Manisa Muradiye Camii mahvil tavanlarıyla²⁶ benzer ince işçilik sergiliyor olmaları bu bilgileri güçlendirir.

2-Kalem işleri: Camide günümüzdeki özgün kalem işleri yalnızca mahfil tavanlarında yer alır. (Resim 4,5,6)

1993-1998 yılları arasında yapıdaki onarım çalışmaları sırasında sıva üzeri özgün kalem işi bezemelerden bazı özgün örnekler tespit edildi. Yapıda iki ayrı malzeme üzerine uygulanan kalem işleri tekniklerine göre;

a- Sıva üzerine uygulanmış kalem işi bezemeler :

Yapıda tümünün yenilenmiş olduğu bu örnekler hakkında yalnızca resimlerden bilgi edinilir. 1993-1998 yılları arasında yapılan çalışmalarda üç ayrı dönemi yansıtan bezemelere rastlanıldı; birinci tabakada yapının 16.yüzyıl örnekleri olan özgün kalem işleri, 19.yüzyıla ait olan ikinci tabakada ise barok-rokoko ve bunların karışım örnekleri²⁷, üçüncü tabakada 20.yüzyılın başlarında yapılmış olup tekrar klasik dönemin özelliğini yansıtır.

1- Yapıda sıva üzeri kalem işlerinin buldukları yerler :

Cami hariminde, batı tarafındaki sahnın üzerini örten iki kubbenin merkezlerinde, trompların üzerlerinde ve kemerlerde 16.yüzyıl kalem işleri ile barok ve rokoko tarzı kalem işleri vardı.

Yapının bugünkü kalem işlerinin pek çoğu 16.yüzyıl örneklerine sadık kalınarak yeniden yapılmıştır.

2- Kullanılan malzeme ve uygulanan teknik :

Sıva üzerinde bir astar tabakası bulunur. Astar tabaka, üstübeç (istifaç) (ZnO çinko üstübec'i) yada kireç (CaO), Osmanlı tutkalı, Osmanlı beziri ya da İngiliz beziri karıştırılarak yapılır.²⁸

Desenlerin renklendirilmesinde doğal boyalara –aşı boyası (kırmızı) (Fe₂O₃ demiroksit) -kırmızı kurşun (Pb₃O₄), kahverengi, turuncu, açık-koyu sarı (okr) lacivert, mavi ve yeşil tonları, siyah²⁹, beyaz-bezir yağı, kitre, arapzamkı, renklerin koyu tonlarını

²³ Ünver, Mimar Sinan'ın eserlerini tanıtan *Tezkire'tül Bünyan* adlı eserin yazarı şair Sai Çelebi'yi Sinan'ın İstanbul'daki eserlerinin nakışlarını yapan kişi olarak tanıtır. Camilerin adlarını verirken, Üsküdar'da Atik Valide Camii müezzin mahfilleri tavanlarını da bu eserler arasında yazarken herhangi bir kaynağa değinmez. (Ünver, 1964, 145).

²⁴ Sultan III. Murad, Veziriazam ile caminin bina emini Mehmed Çavuş'a yolladığı (993) 1585 tarihli fermanında Muradiye'nin nakışları için İstanbuldan Manisaya Mehmed Kalfa adlı nakkaş ile on iki çırağını (şakird) gönderdiği anlaşılır. (Su, 1940, 12-13); (Kuran, 1986, 221).

²⁵ Mehmed Kalfa, adı diğer kaynaklarda Mehmed Halife olarak verilmiştir. (Emecen, 1987, 156); (Acun 1999, 216).

²⁶ Mahfil tavanları ile ilgili karşılaştırma yapmak için bkz. (Nemlioğlu, 1989 (Dok. Tez.) Res.621-626).

²⁷ 19 yy. Osmanlı mimarisi hakkında geniş bilgi için bkz. (Cezar, 1995, 79-99).

²⁸ (Akoc-Gökoğlu, 1946, 8-9); (Kaurcioğlu, 1992-S.68, 45).

²⁹ Özellikle tahrirlerde kullanılan siyah renk çeşitli yöntemlerle elde edilir. (Yaman 2002, 283-288).

elde etmede yumurta sarısı ve parlaklık kazanmalarında yumurta akı karıştırılarak kullanılmıştır.

Önceden şablonları hazırlanmış desenler kömür tozu yardımıyla yüzeye geçirilir. Önce örgeler boyanır sonra tahrirler çekilir. Tahrirleri çekilen örgeler pozitif durumdadır ve genelde kat kat boyama tekniğiyle boyanarak derinlik kazanır. Kubbenin merkezindeki bezemelerde, troplardaki madalyon ve köşe dolgularındaki desenlerde pozitif uygulama izlenir. Tek ya da iki renk kullanılarak tahrir yerlerinin boş bırakıldığı diğer boyama tarzı negatif ³⁰deseni oluşturur. Negatif tarzdaki desenler kemerlerin kenarsularında yer alır.

Desenlerdeki diğer boyama tekniği serbest fırça çalışmasıdır. Burada desenin yeri belirlenir, serbest fırça çalışmasıyla uygulama yapılır.³¹Örgelerin çevresinde tahrir yoktur. Kubbedeki salbekli şemselerin içlerindeki desenler bu tarzda renklendirilmiştir.

3- Kullanılan örgeler ve desen :

Batı yönündeki bölümü örten iki kubbenin bezemeleri arasında farklılık olduğu görülür. Kuzey batı yönünde yer alan kubbede, kubbeyi taşıyan trompların arasındaki madalyonlar rumi ve hatayilerin oluşturduğu düzenleme ile bezelidir. Merkezi düzenlemeyi ayırma rumilerin birleşerek oluşturduğu dörtlü oluşum sağlar. Bu birleşmelerin aralarında kalan boşlukları negatif tarzda hazırlanmış hatayiler dolgular. Tromplardaki köşeleri dolduran üçgenlerin içleri, çift kollu rumilerin ortada birleşerek tepelik şeklini aldığı düzenleme üçgenin darlaşan uç kısmına doğru devam eder. Yanlardaki boşluklar sarma rumilerin oluşturduğu düzenlemeyle bezelidir. (Resim 7,8)

Bu alanı iç içe geçmiş palmet dizisi çevreler. Kemerin üzerinde en altta negatif tarzda boyanmış hatayiler bir aşağı bir yukarı doğru dönüşümlü (ulama)³² bir düzenleme ile kenar suyunu doldurur.

Kubbenin gövdesinde, uçları düğümlü, geçmeli salbekleri olan şemseler belli aralıklarla sıralanır. Şemselerin içlerinde alt kısımda bir kökten çıkan dallar üzerinde lale, karanfil, şakayık gibi çiçekler yapraklarıyla birlikte simetrik (aynalı) düzenlemeyle yer alırlar. (Resim 9)

Barok ve rokoko dönemi yansıtan örnekler oldukça azdır. Kubbe eteğindeki kenar suyunda geniş kıvrımlarla oluşan vazoların içleri çiçeklerle doludur. Çiçekler perspektif görüntü ile sunulmuştur. Kemerin dış kısmındaki kenarsularının birinde arasında koyu mavi oval bir şekli yanlarda uçlara doğru incelen kurumların sardığı desen barok özelliği yansıtır. Kubbenin merkezinde yine bu döneme ait, çiçeklerin oluşturduğu çelenkler vardır. (Resim 10)

Hünkar mahfilinde üzerini örten güneybatı ile kuzey batı kubbelerinin eteğinde bir sıra ayırma rumilerin tepe kısmında birleşerek oluşturduğu düzende içinde ve dışında yer alan lotuslarla ardışık olarak sıralanır.

³⁰ Negatif deseni ilk kez Ord. Prof.Dr. A.Süheyl Ünver hocamız derslerimizde bizlere tanıttı ve öğretti. Bu konu ile ilgili bilgiye kaynaklarda pek rastlanmaz. (Keskiner, 2000, 30-31).

³¹ Bu çalışma tarzı daha çok seramikte uygulanır. Burada fırça izleriyle boyada hafif gölgeler sağlanır. Duvar tabaklarında, yemek tabaklarının kenar sularında, vazolarda bu tür uygulamalara sıkça rastlanır. Bu tür çalışma ile ilgili yayınlarda teknik özellik olarak bir bilgiye rastlanmaz. 1990-2000 yılları arasında Mimar Sinan Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümünde "Türk-Islam Sanatlarında Desen" konulu dersteki ders notlarıyla bu bilgiler sunuldu.

³² Ulama üç tarzda hazırlanır burada bulunduğu konum nedeni ile kenar su görevi yapan hatayiler S kıvrım yapan dallar üzerinde yapraklarıyla beraber sıralanır. (Keskiner, 2000, 34-35), (Derman, 2002, C.12, 294).

Kubbenin gövde kısmında yine şemseli bezemeler vardır. Merkezde ise dilimli rumi, hurdelenmiş rumilerin, belli helezoni kıvrımlar üzerinde yerleşmesinden oluşan düzenleme, 16. yüzyılın nadide örneklerinden biridir. Bu bölüm ince işlenmiş tuğlarla sonlanır. (Resim 11,12)

Tüm bu bezemelerin üzerleri barok-rokoko tarzı ağır görünümlü şekillerle kapılmıştı.³³

Hünkar mahfilinin kuzey ve güney duvarlarında barok özelliği taşıyan resimler Sultan II.Mahmud Dönemi sanatını yansıtan örneklerdir. Güney duvarında kordonlarla tutturulmuş perde kıvrımları arasından, kesin hangi yapı olduğu bilinmeyen bir camii görüntüsü bulunur. Üsküdar “Yeni Valide Camii”³⁴ ya da 1826 yılında yapılan “Nusretiye Camii”³⁵ olabileceği düşünülür. Güney duvarında perde ve kandil şekilleriyle bezeli ufak bir mihrap şekli iki pencere arasında yer alır. Kuzey duvarında ise içten görümlenen bir yapı vardır

Yarım kubbelede hattı çevreleyen kuşağın iki tarafında çift cetveller arasında bir kısa bir uzun düğümler yapan şeritler uzanır. Bu şeritlerin arasındaki geniş kuşakta, hatayı ve pençler hançer yapılarla ardışık olarak sıralanır. (Resim 12)

Kemerlerin bazı bölümlerinde mermer taklidi bezeme de kullanılmıştır. (Resim 13)

b- Ahşap üzerine uygulanmış kalem işi bezemeler :

Yapıdaki ahşap üzeri kalem işlerinin tümü 16.yüzyıla ait olup özgün örneklerdir.

1- Yapıda ahşap üzeri kalem işlerinin buldukları yerler:

Ahşap üzeri kalem işleri, kuzey girişinin (taç kapı) tavanı ile doğu, batı ve kuzey yönlerinde yapıyı içten üç taraftan çevreleyen yirmi sekiz sütunun taşıdığı mahfil tavanlarında yer alır.

2- Kullanılan malzeme ve uygulanan teknik:

• Ahşap malzeme ve uygulanan teknik :

Tavanlarda kullanılan malzemenin meşe (pelit) olduğu Sultan III. Murad’ın hükmüyle de belirlenir.³⁶

Tavanların ahşap düzenlemelerinde iki farklı uygulama vardır.

Sayvan³⁷ (aplik) adı verilen yassı ahşap parçalar bir enine bir boyuna dizilerek tüm yüzeyi kaplar. Sayvanların tavan yüzeyi ile bağlantısı 0.5 cm. meyilli kesimle sağlanmıştır.

Kuzey girişin tavanı ile sağ ve sol bölümlerin tavanlarındaki ahşap parçalar sivri uçlu, doğu ve batı mahfil tavanları ile kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerindeki tavanlar-

³³ Bugün yapıda barok ve rokoko tarzı desenler yoktur. Siva üzerine kalem işleri 1993-1998 yılları arasındaki restorasyonda çoğunlukla 16.yy örnekleri dikkate alınarak yeniden yapıldı.

³⁴ 1984 yılında yaptığım araştırmada çevredekiler yapının “Eski Valide Camii” olduğunu söylüyorlardı. Bu düşünce tarzını yapının adının değişmesiyle açıklıyorlar. Bunun adı eskiden “Valide Camii” di. Üsküdar meydanında “Yeni Cami’nin” yapımından sonra “Valide Atik Camii” adını aldı. Ve o caminin resmi de buraya yapıldı diyorlar.

³⁵ Tanman, mimari özelliği dikkate alarak yapının Nusretiye Camii olabileceğini belirtir. (Tanman, 1991, C.1, 409).

³⁶ Malzeme analizi yaptıracak yeterli zaman olmadığından Orman Endüstri Mühendisi Dr. Hatice Taşkın’ın İncelemesi üzerine meşe kanısına varıldı. Meşe (Pelit) olabileceği Sultan II. Murad’ın hükmüyle getirttiği ağaç türü olmasıyla belirginlik kazandı. bkz. Dip not 12.

daki parçalar ortada ve uçlarda dilimlidir. Bu tür tavanlar aynalı tavan olarakta adlandırılır.

Kuzey duvarında girişin sağında ve solunda yer alan müezzin mahfil tavanlarında, 3, 5 cm.eninde profilli parçalar, ortaldaki merkezi yıldız şekillerinden devam ederek geometrik bir düzen oluştururken şekilleri sınırlayıcı görev de yaparlar. Araldaki geometrik parçaların yüzeyleri düzdür.

Tüm tavanlarda, girişlerin üzerine düzgün tahtalardan yapılan tavana desen çizilip parçalar desenin düzenine göre yapıştirılmıştır.³⁸

• Desen ve örgelerin renklendirilmesinde kullanılan malzeme ve uygulanan teknik:

Desen ve örgelerin uygulanmasından önce ahşabın yüzeyinin düzgün hale getirilmesi için bir astar tabaka kullanılmış .Astar tabakada kaynamış bezir yağı (Osmanlı beziri) İngiliz beziri, üstübeç ve mürdesenk (tabii kurşun oksidi) karışımı ile elde edilen macun kullanılır.³⁹

Desenlerin ve örgelerin renklendirilmesinde doğal boyalar ve altın (varak) kullanılmış. Altın (varak) profilli ahşap parçaların üzerinde, sekiz köşeli yıldızların olduğu tavanda yıldızları takip eden ilk bir ucu sivri dörtgenlerin zeminlerinde kullanılmıştır.

Desen ve örgelerde rumilerin sırtlarında, yaprakların ana damarlarında, hatayilerin çiçeğin sapa bağlandığı noktada (meşime)⁴⁰, pençlerin, kır çiçeklerinin gülçelerin merkezlerinde (çiçeğin sapa bağlandığı kısmı) arka yapraklarında alçı kabartmaların üzerleri altındır.

Aynalı tavanlarda kırmızı, (aşı boyası-demir oksit) zemin üzerine dikey ve yatay yapıştirılmış ahşap parçalarda ve kenar sularında zemin lacivert (lapislazuli) üzerine yeşil (çengâr-bakır pasından) tonları, sarı tonları (okr), kahverengi, turuncu mavi (indigo) tonları ile siyah ve beyaz renkler kullanılmıştır.

Müezzin mahfil tavanlarında kuzey girişin sağındaki sekiz köşeli yıldızlı (şems)⁴¹ düzenlemenin olduğu tavanda, yıldızlarda zemin kırmızı diğer şekillerde ise lacivettir. Sol taraftaki on iki köşeli yıldızlı (zühre⁴²) tavanın düzenlenmesinde yıldız ve ona köşelerden bağlanan şekillerin zemini lacivert diğer bölümlerde ve kenarsuyunda zemin kırmızıdır. Örgeler her iki tavanda da diğer tavanlarda kullanılan renklerle boyanmıştır.

Sekiz köşeli yıldızların kolları üzerine oturan bir ucu sivri dörtgenlerde altın zemin üzerine boyama “Edirnekâri” adı verilen tekniklemdir. Diğer bölümlerde ve kenar sularında ise tezhip inceliğinde işçilik görülür. Tüm örgeler tahrirlidir. Desenlerin yüzeye kar-

³⁷ Sayvan Farsça kökenli Sâye-bân'dan türetilmiştir. Asıl anlamı gölgeliktir. Tavanlarda ise tamamiyle benzeme özelliği taşır. (Önge, 1975, 182)

³⁸ Her iki tarzın künde-kâri tekniği ile yapılmış gibi görünse de kırık parçalardan tekniğin geçme değil yapıştirma olduğu anlaşılır. Bu parçaların üzerinde çiviler vardır. Bunların düşme tehlikesi gösteren parçalara sonradan çakıldığı anlaşılır. Künde-kâri tekniği ile ilgili bilgi için bkz. (Yücel, 1968, C.37, 22-23); (Ögel, 1957, 199-237); (Oral, 1962, C.5, 24); (Karamağaralı, 1964-5 Y.I, 121); (Öney, 1969-1970, Y.III, 137-139).

³⁹ Bu karışma Arap zamkı, tutkal kitle, yumurta akı ve çiriş gibi maddelerle yapılan karışımlar olduğu gibi lök-i macun denilen malzemenin de astar tabakasında ya da boyalarda yapıştirıcı olarak kullanıldığı kaynaklarda belirtilmiştir. (Barkan, 1979 C.2, 178-180); (Kantarcioglu, 1992, S.68, 45).

⁴⁰ Meşime:Tohumları içine alan bölüme verilen isim.

⁴¹ Şems:Eski metinlerde sekiz köşeli yıldızla verilen ad. (Ögel, 1957, 213).

⁴² Zühre: Eski metinlerde on iki köşeli yıldızla verilen ad. (Ögel, 1957, 213).

bon tozu yardımıyla geçirilip önce düz tabaka halinde boyamaların yapıldığı ve tahrirlerin örgeleri belirginleştirmek için son aşama olarak işlendiği teknik uygulanmıştır.

Hatayilerde ve pençlerde kat kat boyama tekniği ile –açık tondan koyuya doğru gittikçe küçülerek boyama-bu örgelere derinlik kazandırılmaya çalışılmıştır.

3- Bezemelerde uygulanan desen ve kullanılan örgeler :

Tavanlarda; özgün örneklerin ikisi müezzin mahfil tavanlarında, bir diğeri kuzey girişin tavanında ve doğu mahfilinde (kadınlar mahfili) olmak üzere dört ayrı düzenleme vardır.

Kuzeyden girişin tavanı ile doğu mahfilindeki düzenleme benzer özellikler taşır. Müezzin mahfil tavanları diğer grubu oluşturur.

- Kuzey giriş ile sağ ve sol taraflardaki ilk bölümlerin tavanları üzerlerindeki düzenleme:

Zeminden yüksekliği 3.87cm. olan kuzey girişin tavanında 35 cm boyX 15cm. en ölçülerinde uçları sivri 29 tam parça ile (sayvan-aplik) 11 küçük parça bir boyuna bir enine dizilerek 12.5 cm. genişliğindeki kenar suyu ile çevrelenir. Tam parçaların üzerinde ortada penç ve pençten çıkan dallar üzerinde iki yanda hatayiler ve yanlarda tekrar pençler ana şemayı oluşturur. Uçlardaki sivri kısımlarda birer lale yer alır. (Resim 14)

Kenar suyunda S kıvrımlar yapan dalların üzerinde bir hatta hatayiler diğer hatta pençler, laleler ve goncagüller ardışık olarak sıralanır.

Tavanın arka tarafında yanlarda iki yarım kenar suyu tavan boşluğunu doldurur. İki yanda yine aynı bezemelerin işlendiği 8 tam 4 yarım parçaların yatay ve dikine yerleştirilmesi ile dolgulanan bölüm kenarsuyu ile çevrelenir.

Girişin sağında ve solunda iki dar ve uzun tavanın zeminden yüksekliği 2.79 cm. dir. Soldaki tavanın geniş bölümünde 30cm. boy X 10cm. eninde uçları sivri 16 tam ve 8 küçük parça yatay ve dikine sıralanır. Tam parçaların ikisi eksiktir. Dar bölümde ise 3 tam parça arka arkaya yer alır. Bu parçalar 12.5cm. genişlikte kenarsuyu ile çevrelenir.

Bu bölümdeki ahşap parçaların üzerindeki desen farklıdır. Tam ortada penç, iki yanında hatayı ve tekrar iki yanda penç olmak üzere sıralanır. Pençlerden ve hatayilerden çıkan dallar üzerindeki laleler ve yapraklar ortadaki örgeleri çevreler. (Resim 15,16)

- Doğu cephesi mahfil tavanı: 2.14 cm.en x 11.98, 5 cm.boy.

Yapının doğu cephesinde zeminden yüksekliği 2.85 cm. olan mahfil tavanında uç kısımlarında ve ortasında bir dilim bulunan 35 cm. boy x 20 cm. en ölçülerindeki parçalar bir yatay bir dikine dizilerek tavanı doldurur. Parçalar kenarlarda 0.5 cm lik mail kesim (eğri) ile tavan yüzeyi ile birleşirler. Bu düzenleme tavan yüzeyi ile parçalar arasında bütünlük sağlar. Eğri kesimli bölümler kırmızı (aşı boyası) ile boyalıdır. Bu şeritler desenleri sınırlayıcı özellik taşır.

205 tam 82 yarım parçayı (sayvan) 17 cm genişlikte kenarsuyu çevreler.

Parçaların üzerinde uç kısımlara doğru olanlar daha büyük yanlardakilerin daha küçük olduğu dört hatayinin birbirine bağlandığı dallar ortada baklava şekli oluşturur. Bu bölümün ortasında bir güneş kursu bulunur. Uç kısımlardaki hatayiler bir goncagül ile sonlanırken, hatayilerden çıkan dal keskin bir kıvrımla merkeze doğru uzanır. Dalın üzerinde gülbezek goncagül ve uç kısımda lale dizisiyle yan boşluklar doldurulmuştur. Kenar suyunda S kıvrım yaparak uzayan iki hattın birinde hatayiler bir aşağı bir yuka-

rı dizilirken diğer dalda gülbezekler ve yanlarda küçük pençler sıralanır. Hatayi ve gülbezekler ardışık olarak dizilirler. (Resim 17)

• Kuzey girişin sağındaki mahfil tavanı: 2.65.5cm x 4.45 cm. boy. Enine dikdörtgen tavanda ortadaki geometrik düzenlemeyi 16 cm genişlikte kenarsuyu çevreler.

Tavanın ahşap düzenlemesindeki ana şema orta ekseninde arka arkaya dizili sekiz köşeli (şems) üç yıldız ile başlar. Yıldızlardan gelişen bir ucu sivri dörtgenler ve altıgenleri beş köşeli yıldızlarla sekizgenlerin bağlantıları tavanın geometrik desenini oluşturur. Ortadaki sekiz köşeli yıldızların içlerinde, ortadaki pençten çıkan çift dallar, yıldızların köşelerine doğru ardışık olarak dizilen hatayiler ve pençlerle bağlanırken birleşirler. Hatayi ve pençlerin uçlarında birer goncagül vardır. Hatayileri iki yandan hançer yapraklar sararken dallar üzerindeki küçük yapraklar da zemini doldurur. (Resim 18,19)

Bu sekiz köşeli yıldızları çevreleyen ilk geometrik düzenlemelerde, geniş tarafta bir daldan çıkan iki yanda kır çiçeği ve ortada sivri kısmı dolduran lale yapraklarıyla birlikte altın (varak) (Edirnekâri) üzerine işlenmiştir.

Bu bölümü bir ucu sivri altıgenler izler. Bu bölümlerde, kökte hançer yapraklardan çıkan dallar üzerinde iki yanda birer hatayi ve hatayilerden çıkan dallar ortada birleşerek büyük bir hatayı'yi taşıırken yanlarda devam eden dallar pençlere ulaşır. Ortadaki hatayiden çıkan dallar ise pençlerle bağlantıyı devam ettirirken büyük bir spiral kıvrımla hatayı ile birleşir ve hançer yaprak ile sonlanır. Altta hatayilerin iki yanında birer penç ile gonca güller ve yapraklar deseni tamamlar.

Bu bölümlerin aralarında beş köşeli yıldızlar yer alır. Beş köşeli yıldızların içlerinde, ortada penç ve pençten çıkan beş dalın her birinde hatayi gonca gül ve hançer yaprağının sıralandığı desen yıldızın şekli ile uyumlu bir görüntü sergiler.

Beş köşeli yıldızların ve bir ucu sivri dörtgenlerin çevrelediği sekizgenler tavanda içinde en çok örgeenin bir arada sunulduğu bölümdür. Ortada iri bir penç ve bundan çıkan dallar üzerinde ilk sıradaki sekiz küçük pençi dört iri çınar yaprağı (penç) ile hatayilerin ardışık dizisi izler. Hatayilerden çıkan dalların üzerinde pençler, pençlerden çıkan dalların üzerinde hatayiler ve gonca güller deseni tamamlar. Bu sıralama sekizgen dizin içinde gelişir.

Tavanın kenar suyu bezemesi saz üslubunu yansıtır.⁴³ S kıvrımlar yapan geçmeli iki dalın birinde değişik görüntüde hatayiler, diğerinde bir tarafında yarım penç bulunan iri hançer yaprakları sıralanır. Bu düzende hançer yaprakları ve hatayiler dalların gidış düzenine göre bir aşağı bir yukarı dönüşle ardışık olarak sıralanırlar.

• Kuzey girişin solundaki mahfil tavanı : 2.65, 5 cm. en x 4.45 cm boy.

Enine dikdörtgen tavanda ortadaki geometrik düzenlemeyi 20 cm. genişlikteki kenar suyu çevreler.

Tavandaki ahşap geometrik bezeme, tavan göbeğinde yer alan on iki köşeli yıldızın (zühre) gelişmesinden oluşur. On iki köşeli yıldızın içinde, ayırma Rumilerin birleşmesiyle oluşan dördü düzenlemede Rumilerin oluşturduğu boşlukta hatayiler yer alır. Rumiler merkezde bir biri ile bağlanırken, yıldızın köşelerine doğru birleşme noktaları tepelikle son bulur. Bu hatayilerden çıkan ve yanlara doğru dönüş yapan dalların

⁴³ (Denny, 1984, I, 103-121). Hançer yaprakları olarak adlandırılan iri kavisli yaprakların kullanıldığı saz üslubu hakkında geniş bilgi için bkz. (Mahir, 1988, 28-37).

üzerinde hatayiler ve kır çiçekleri dizilir. Rumilerin dışındaki zeminde yer alan hatayilerde birer gonca gül vardır. (Resim 20,21,22)

On iki köşeli yıldızın dört köşesi birleşen rumilerin tepelik bölümleriyle dolgulurken diğer köşelerde köşeye doğru kıvrılan dalların üzerinde kır çiçekleri yapraklarıyla birlikte zemini doldurur.

Bu yıldızın etrafını bir ucu sivri on iki dörtgen çevreler. Sivri uçlu dörtgenlerin içleri, kökten çıkan ortadaki uzun dal üzerinde hatayı ve penç, sivri uça gonca gülle yanlar kısa dal üzerinde penç, gonca gül ve hançer yaprağı dizisiyle son bulan desenle bezelidir.

Bu şekilleri, bir ucu sivri altı genler izler. Altı genlerin içinde, ayırma rumilerin oluşturduğu bölümün boşluğunda ortada bir hatayı ve dış bölümde hatayiler, pençler, gonca güller yanlara doğru kurulan dallar üzerinde sıralanır. Bu bölümdeki bezemeyi oluşturan desen on iki köşeli yıldızda yer alan bezemenin bir kesiti gibidir. Tavanın dört köşesi ortadaki oniki köşeli yıldızın dörtte biri ile şeklinde geometrik düzenleme ile oluşur. Orta bölümdeki geometrik şekiller burada da aynı tarzda bezemelidir. Orta bölüm ile köşelerdeki düzenlemelerin bağlantı yerlerinde kazayağı şekilleri ve altıgenler yer alır. Kazayağı şekilleri ortada bir yanlarda yarım hatayiler ile yanlara doğru uzanan dallarda pençler ve hatayinin ucunda köşeyi dolgulayan goncagül ve yapraklarla bezelidir. Desen kökten çıkan dallar üzerinde gelişmiştir. Altıgenlerin içleri ise, merkezdeki pençten çıkararak kıvrım yapan dalların üzerinde hatayiler, goncagüller ve hançer yaprakları sıralanır ve aralardaki yapraklarla zemin dolgusu sağlanmıştır.

Kenar suyunda S kıvrım yapan hattın üzerindeki dilimli rumiler birbiri ardı sıra sıralanırken diğer S kıvrım yapan dalın üzerinde gülbezeler ve hatayiler ardışık olarak sıralanır.

C- Yapıdaki kalem işi bezemelerin Türk-İslam Sanatındaki yeri :

Kullanılan malzeme ve uygulanan tekniklere göre :

Tavanların ahşap malzemesi iki ayrı teknikle şekillendirilmiştir.

Kuzeyden girişin (cümle kapısı) tavanı, sağlı sollu ilk mahfil tavanları ; uçları sivri sayvanlar (parçalar) ile batı ve doğu cephelerinde boydan boya uzanan mahfil tavanları uçları ve ortası dilimli sayvanlar (parçalar) -ahşap parçaların dikine ve yatay dizilişleriyle şekillendirilmişlerdir. (Aynalı tavanlar diye de adlandırılan bu tavanların Anadolu'daki en eski örneği Kasaba Köyü, Mahmud Bey Camii'nde girişte mahfil tavanında yer alır.⁴⁴

Atik Valide Camii'ndeki aynalı tavanlar kendi gurubu içinde tek örneklerdir.

Müezzin mahfil tavanlarında uygulanan teknikte, küçük geometrik şekillerde kesilmiş ahşap parçalar aralardaki profilli parçalarla birleşerek geometrik bir düzen oluştururlar. Her iki tavana da düzenleme farklıdır. Bu teknikte on altıncı yüzyıldan Anadolu'da yalnızca yedi mahfil tavanı vardır. İkiisi Atik Valide Camii müezzin mahfil tavanlarıdır.⁴⁵

⁴⁴ (Akok, 1940, 293-302). Sayvanlar bazen girişlerin üzerine tek parça halinde de konulur. Beyşehir Eşrefoğlu Camii (1272-1273). (Önge 1975, 182-183).

⁴⁵ Bu tavanlar ilk görünüşte kündekari izlenimi veriyorsa da incelendiğinde parçaların geçme (çatma) düzeninde olmayıp tavadaki ahşap tabya üzerine çizilen geometrik şekillerin yerine yapıştırılarak oluşturulduğu anlaşılır. Aynı teknikteki diğer tavanlar, Kadırga Sokulu Mehmet Paşa Camii, Manisa Muradiye Camii, Konya Şerafettin Camii, müezzin mahfil tavanları ile Eminönü Rüstem Paşa Camiinin girişin sağında ve solunda yer alan mahfil tavanlardır. (Nemlioğlu, 1995, 31-35).

1- Tavanların bezemelerinde doğal boyalar ile altın (varak) kullanılmıştır. Boyaların hiç birinde renk kaybı yoktur. Altında herhangi bir kararma olmaması kullanılan doğal malzemenin gerekliliğini kanıtlar.

Örgelerin renklendirilmesinde uygulanan Edirnekâri tekniği, (altın varak üzerine bezeme) bezemeli mahfil tavanlar içindeki tek örnektir. (Resim 23)

2- Uygulanan desen ve örgeler :

Müezzin mahfil tavanlarının merkezdeki yıldızdan başlayarak gelişen geometrik düzenlemeleri kenar sularıyla sınırlandırılmadıkça devam ederler. Bu oluşum sonsuzluğu temsil eder.

16.yüzyıl tezhip sanatında kullanılan dilimli rumi, ayırma rumi, pençler, hatayiler, gonca güller, İstanbul laleleri ince işçilikle işlenmişlerdir. Pek çok çiçeğin birlikte işlendiği tavanlar cennet bahçesini andırır.

Sayvanların üzerlerinde, kenar sularında ve müezzin mahfil tavanlarındaki her geometrik şeklin içinde, şekle uygun desen yer alır. Örgeler ve desenler benzerlik gösterse de hiç biri diğerinin aynısı olmayıp ayrı özellik taşır. Böylece her tavan tek olma özelliği ile de önem kazanır.

D- Değerlendirme ve sonuç :

Evliya, "...Bir bayır üzerinde sanki nurdan bir kubbedir..." diye yapıdan söz eder, ancak bezemelerine değinmez.⁴⁶

Konyalı, "Mahfellerin altları kabartmalarla ve tezhip işleriyle süslüdür. Hünkâr mahfelinin altındaki yüksek bir zevkten doğan tezhip işleri yağlı boya'da kapatılmıştır."⁴⁷ diyerek bezemelerle ilgili başka bir açıklama yapmaz

Öz, "Mahfil tavanı desenleri pek nefistir. Maalesef boyanmış olup asılları yer yer görülmektedir."⁴⁸ cümleleri ile açıklama yapar.

Kuran, "...kubbe ve kemerlerinin kalem işi nakışları ve duvardaki çini panolar dikkati çeker."⁴⁹ diyerek tavanlara değinmez.

Tanman, "Mahfil tavanlarında, koyu kırmızı zemin üzerine açık kırmızı ve yıldızla çalışılmış olan kalem işleri tezhibe yaklaşan bir inceliktedir"⁵⁰ açıklaması ile kalem işlerinin ince işçiliğini vurgular.

Yapının bilim insanlarının dikkatini çektiği, hakkında yayınlanmış pek çok yazıdan anlaşılmaktadır. Bu yayınlarda kalem işleri ve özellikle ince işçilik sergileyen mahfil tavanlarının tanıtılmadığı anlaşılmaktadır.

Yapının sıvı üzeri kalem işleri kısmen özgün örneklerle sadık kalınarak yenilenmiştir.

Mahfil tavanlarının büyük bir kısmı ise özgün olma özelliklerini hâlâ korumaktadırlar. Ancak, Edhem Paşa 1873 yılında yayınladığı *Architecture Ottomane* konulu kitabında İstanbul'daki ahşap mahfil tavanlarının yağlı boya ile boyanarak kapatılanlarının listesini verirken Atik Valide Camiini de listede gösterir.⁵¹

⁴⁶ (Evliya (Lat.çev. Zıllıoğlu), 1975, C.1, 328).

⁴⁷ (Konyalı, 1977, II. 146).

⁴⁸ (Öz, 1965, C.II, 69).

⁴⁹ (Kuran, 1986, 186).

⁵⁰ (Tanman, 1993, C.1, 410).

⁵¹ (Edhem Paşa, 1873, 78).

Yapının, batı yan cephesindeki mahfil tavanı (en 2.74cm. x boy 11.98, 5 cm) ile, kuzey batı köşesindeki tavanın (en 1.48 cm. x boy 3.98 cm.) bezemeli ahşap (sayvan) parçaların üzerlerinin 1873 yılından önce boyanarak kapatıldığı anlaşılmaktadır. Bu işlem yapının tüm sıva üzeri kalem işlerinin barok ve rokoko tarzı desenler uygulanarak 16. yüzyıl özgün örneklerinin kapatıldığı Sultan II.Mahmud döneminde yapılmış olmalıdır. Hünkar kasrı da bu dönemde eklenmiştir.

Kuzeydoğu köşesindeki mahfil tavanı tümüyle değiştirilmiştir. Kuzey girişin sağındaki ilk bölümdeki tavanda yeşil yağlı boya ile boyanarak bezemelerin üzerleri kapatılmıştır. Bu boyamanın daha yakın bir tarihte yapıldığı boyanın renginden ve bozulmuş olmasından anlaşılır.

Kuzeydoğu köşesindeki tavandan beş tam bir yarım, batı cephesi tavanından iki tam ve doğu cephesi tavanından dokuz parça eksiktir. 1956-1972 yılları arasında vakıflar idaresinin yaptırdığı onarımla kalem işlerine dokunulmamış böylece tavanlar özgün karakterlerini korumuşlardır.

Yapıda son onarım 1993-1998 yılları arasında yapıldı. Bu onarımda yapının sıva üzeri kalem işleri tümüyle yenilendi. Tavanlara bu onarımda da herhangi bir işlem uygulanmadı.

Özgün olma özelliğini koruyan tavanlarda bazı bozulmaların olduğu görülür. Tavanlarda fiziksel ve biyolojik bozulmalar oldukça fazladır.

- Fiziksel bozulmalar :

Tavanların ışıklandırılmaları için üzerlerinden geçirilen kablolar ve tavanlara çok yakın asılan lambalar, ani ısı değişikliği nedeniyle lambalara yakın bölümlerdeki ahşaplarda çatlamalar ve boyalarda dökülmelere yol açmıştır. (Resim 24,25)

Yapının beyaz badana ile boyanmasında tavanların kenar suların üzerleri kapatılmadığı için yer yer beyaz boyanın kenarsularını kapatmaları.

- Biyolojik bozulmalar :

Ahşabı içten yiyerek boşaltan kurtların (termit) bir an önce tespit edilip emprenye işlemi ile yok edilmeleri. Tavanlarda biyolojik bozulma gün geçtikçe artmaktadır. (Resim 26)

Sonuç :

Türk-İslam sanatında tek olma özelliği taşıyan tavanların en kısa zamanda onarımlarına başlanmalı.

Onarımlar :

Uzman kişiler tarafından bir heyet kurularak yapılmalı.

Kalem-işlerinde kullanılan boyaların nitelikleri belirlenmeli.

Bozulmaların nedeni araştırılmalı ve uygulanacak yöntem saptanmalı. (Resim 27)

Onarımlar doğal boyalar ve yapıştırıcılarla yapılmalı ve eksik kısımlar bir ton açık rek ile tamamlanmalı.

Flaşlı fotoğraf çekimine izin verilmemeli, fotoğrafları çektilererek İsteyen kişilere satılmamalı.

Onarımları yapılan bezemelerin sürekli izlenerek bozulmaları engellenmeli.

Elektrik tesisatı derhal sökülmesi, ısı ve ışık oranı sabit tutulmalı.

Mermer işçiliği, çinileri ve kalem işi bezemeli tavanlarıyla Atik valide camii bezeme sanatını bünyesinde yaşatan nadir eserlerden biridir. Tüm bu sanatsal özellikleri bünyesinde yaşatan yapı Türk-İslam Sanatını tanıtan bir müze durumundadır.

Bu değerli eser ünlü şairimiz Yahya Kemal'i de hayranları arasına katmıştır.⁵²

Yahya Kemal dizelerinde;

Ziyâret

*Yine birlikte, bu mevsimde, Atik- Vâlde'deyiz
Yine birlikte, bu mevsimde, gezip sevmedeyiz*

*Bu çınarla siyah servilerin gölgesini;
Bu şadırvanda suyun sanki ledünni sesini.*

*Eski mîmâr'a nasıl rahmet okunmaz burada?
Suyu cennetten akıtmış bu güzel manzarada;*

*Bu divârlarda, saatlerce temâşâya değer,
Çini'den solmayacak bahçeler açmış yer yer;*

*Mânevî râhata bir çerçeve yapmış ki gören,
Başka bir âlemi görmekle geçer kendinden*

*Bu ziyarette vakit geçti, güneş battı yazık!
Haz ve duyguyla Atik Vâlde'de bir gün yaşadık.*

Yahya Kemal'in yaşadığı duyguyu bizler de en içten duygularla yaşıyoruz. Dileğim bu değerli eserin en iyi şartlarda korunması ve bizlerden sonraki kuşakların da aynı hazı yaşayabilmelerini sağlamak. Özellikle de toplumumuzun pek tanımadığı bu eşsiz eserleri sergileyen sanat müzesini TV, radyo dergi ve gazete gibi basın ve yayımla kamuoyuna ve genç kuşaklara tanıtmak ve kültür hazinemize sahip çıkmak.

⁵² (Banarlı, 1958, 50).

Kaynaklar

Genel ve mimari :

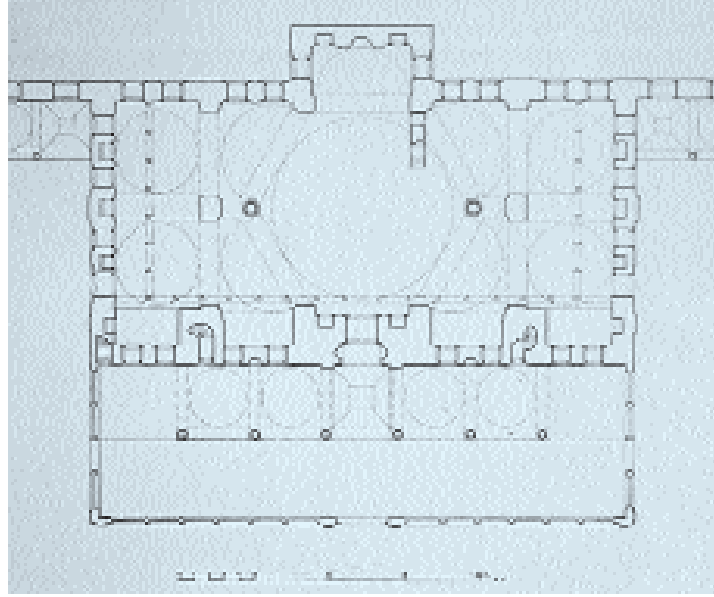
- AKOZAN, Feridun, 1969, "Türk Külliyesi", *Vakıflar Der.*, C. VIII, Ankara, 303-308
- ALTINAY, Ahmet Refik, 1930, *Hicri onikinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul
- ASLANAPA, Oktay, 1986, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul
- AYVANSARAYÎ, Hüseyin, 1281, *Hâdikatü'l-cevâmi*, I-II, İstanbul, Haz.DERİN, F. Çetin-ÇABUK, 1985, Vahit : Mecmuâ-i Tevârih, İstanbul
- BALTACI, Cahit, 1976, *XV-XVI.Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul
- BANARLI, Nihat Sami, 1958, *İstanbul'un Fethini Gören Üsküdar*, İstanbul
- BANDIRMALIZÂDE, 1308, *Ahmed Münib: Mecmuâ-i Tekâyâ*, İstanbul
- BATUR, Afife-BATUR, Selçuk, "Sinan'a Ait yapıların Listesi", *Mimarlık*, S.49, 35-44.
- BEYZÂDE, Hacı İsmail Osmanbey, 1308, *Mecmuâ-i Cevâmi*, I-II, İstanbul
- BOYD, H.Summer-FREELY, J., 1972, *Strolling Trough Istanbul*, İstanbul
- BURSALI, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1332-1342, Haz.YAVUZ, A.Fikri-ÖZEN, İsmail, 1971-2
- DIEZ, Ernst, 1954, *Sinan-der Baumeister Osmanischer Glanzzeit*, Erlenbach-Stuttgart
- ELDEM, Halil Ethem, 1933, *Camilerimiz*, İstanbul
- EVLİYA, Çelebi : *Seyahatnâme*, İstanbul, C.1, 328, Lat.çev.ZİLLİOĞLU, Mehmet, 1975
- EYİCE, Semavi, 1955, *İstanbul, Petit Guide a Travers les Monuments, Byzantins et Turcs*, İstanbul
- GABRIEL, Albert, 1926, *Les mosques de Constantinople*, Revue, Sysia S. 7, 353-419
- GOODWIN, Godfrey, 1971, *A History of Otoman Architecture*, London
- GURLITT, Corneliws, 1912, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin
- KONYALI, İbrahim Hakkı, 1950, *Mimar Koca Sinan'ın Eserleri*, İstanbul
- _____1976, *Üsküdar Tarihi*, C.1, 141-149, İstanbul
- KUBAN, Doğan, 1961, *Eski Valide Cami Mimarlık ve Sanat*, İstanbul, 2, 33-36
- _____1963, *Les mosques a coupsl a base lexapanale beitrapezur kunstgeschichte Asiens –In memori-am Ernst Dies*, İstanbul, 49-68
- KURAN, Abdullah, 1984, "Üsküdar Atik Valide Külliyesinin Yerleşim Düzeni ve Yapım Tarihi Üzerine, *Suat Kemal Yetkin Armağanı*, Ankara, 231-268
- _____1986, *Mimar Sinan*, İstanbul.
- _____1988, (ed . BAYRAM, Sadi), *Mimar Sinan'ın Külliyesi-Mimar Sinan'ın Camileri, Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul, 155-165, 165-176
- MAMBOURY, Ernest, 1925, *İstanbul-Rehber-i Seyyahin*, İstanbul
- MEHMED, Raif, 1314, *Mir-at-ı İstanbul*. I, İstanbul
- MEHMED, Süreyya, 1308-1315 *Sicil-i Osmani*, C.III (I-IV), İstanbul
- MERİÇ, Rıfki Melül, 1973, *Mimar Sinan: Hayatı, Eseri*, Ankara
- MÜLLER-WIENER, Wolfgang, 1977, *Bildlexikon zur Topographie İstanbuls*, Tübingen
- ÖZ, Tahsin, 1987, *İstanbul Camileri*, İstanbul c.II
- ÖZCAN, Abdülkadir, (ed. BAYRAM, sadi) 1988, *Mimar Sinan'a Siparişte Bulunanlar, Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul131-147
- STRATTON, Arthur, 1972, *Sinan*, London
- SÖZEN, Metin, 1975, *Türk Mimarisinin Gelişmesi ve Mimar Sinan*, İstanbul
- SAKAOĞLU, Necdet, 1994, "Nurbânu Valide Sultan", *Dünden Bugüne İst. Ans.*, İstanbul, C, 6, 95-96.
- TANMAN, M.Baha, 1988, "Atik, Valide Külliyesi", *Sanat Tarihi Araş. Derg.* İstanbul, 5.2. Nisan, 3-19.
- _____1993, "Atik, Valide Külliyesi", *Dünden Bugüne İst., Ans.*, İstanbul, C.1, 407-417.
- TUĞÇU, K., 1967, "Eski Valide Camii", *Hayat Tarih Mecmuası*, S.2, 54-57.
- ULUÇAY, M. Çağatay, 1980, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara.
- YÜCEL, Erdem, 1971, "Eski Valide Camii, ve Külliyesi Reşat Ekrem Koçu", *İstanbul*, C.X, 5300-5303.

Bezemeler :

- ACUN, Hakkı, 1999, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara
- AKOK, Mahmut-GÖKOĞLU, Ahmet, 1946, *Ankara Evleri*, Ankara
- AKSU, Hatice, 1998, *Rumi Motifinin Kökeni*, M.S.Ü.Sos.Bil.Ens.Ark. ve San.Tar.Anabilim Dalı, Türk-Islâm San.prog.Dok.Tezi (yayınlanmamış)
- BARKAN, Ömer Lütfi, 1979, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı 1550-1552*, İstanbul, C.II.
- BİNARK, İsmet, 1978, "Türklerde Resim ve Minyatür Sanatı", *Vakıflar Der.*, Ankara, C.12, 271-291.
- BİROL, A.Inci-DERMAN, Çiçek, 1991, *Türk Tezyini Sanatında Motifler*, İstanbul
- CEZAR, Mustafa, 1995, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul
- CRITCHLOW, Keith, 1992, *Islamic Pattern an Analytical and Cosmological Approach*, London.
- DERMAN, Çiçek, 1972, "Türk Tezhip Sanatının Asırlar İçinde Değişimi", *Türkler Ans.* Ankara (Ed.GÜZEL, N.Celal ÇİÇEK, Kemal-KOCA, Salim) DEMİRİZ, Yıldız, 1988, "Sinan Mimarisinde Be-zeme", *Mimarbaşı Kocasinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I*, İstanbul, 465-472
- DEMİRİZ, Yıldız, 1986, *Osmanlı Kitap Sanatında Natüralist Üslupta Çiçekler*, İstanbul
- DENNY, B.Walter 1984, *Dasting Ottoman Turkish Works In The So Style, Muqarnas I*, lerden 103121z
- EDHEM PACHA, 1873, *L'Architecture Constantinople*, İstanbul (Ed.BAYRAM, Sadi) EMECEN, F.M., 1987, "Manisa Muradiye Camii İnşasına Dair", *Tarih Ens.Der.*, İstanbul, 177-194
- ERBİL, Esra-DOĞAN, Özlem, 2000, "Atik Valide Camii Kündekâri Yapı Elemanlarının Korunması", *Yıldız Teknik Üniv. Meslek Yüksek Okulu*, Restorasyon Programı, İstanbul
- ERSOY, Ayla, 1988, *Türk Tezhip Sanatı*, İstanbul
- KARAMAĞARALI, Halûk, 1964-1965, "Çorum kulu Camiiindeki Minber", *Sanat Tarihi Yıllığı I*, İstanbul Üniv. Ed. Fak. San. Tar. Ens., İstanbul, 121-131
- KATIRCIOĞLU, Selda, 1992, "Ahşap Üstü Kalemîşi Bezemelerin Koruma Yöntemleri", *Türkiyemiz Der.*, Ekim, İstanbul, Y.22, s.68
- KESKİNER, Cahide, 2000, *Türk Süsleme Sanatında Stilize Çiçekler-Hatai*, Ankara
- LEE, A.J., 1988, "Islamic Star Patterns, Muqarnas" V.4, Leiden, 182-197
- MAHİR, Banu Baha, 1988, *Saz Yolu Türkiyemiz*, Şubat İstanbul S, 54, 28-37
- MAHİR, Banu, 1990, "İkinci Bâyezid Dönemi Nakkashanesinin Osmanlı Tezhip Sanatının Katları", *Türkiyemiz*, Şubat, İstanbul, S.60, 30, 42
- NECİPOĞLU, Gülru, 1990, From International timurid to otoman A Change of Taste in sixteenth Century Ceramic Tiles, *Muqarnas V.6*, Leiden, 136-158.
- NEMLİOĞLU, Candan, 1995, "Hakiki Hünkâri Tekniğiyle, Yapılmış Ahşap Mahfil Tavanlarımız", *İl-gi*, İstanbul S.83, 31-35
- ÖĞEL, Bahaeddin, 1957, "Selçuklu Devri, Anadolu Ağaç İşçiliği Hakkında Notlar", *Yıllık Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 199-237
- ÖNEY, Gönül, 1969-1970, "Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Devri Ahşap Teknikleri" *San.Tar. yıl. III.* İst.Üniv. Yay., 137-139
- ÖZKEÇECİ, İlhan, 1992, *Türk Tezhib Sanatı ve Tezyini Motifler*, Kayseri
- ÖZTÜRK, Münevver, 1996, *Tezhip Sanatının Kullanım Araçları*, M.S.Ü. Çel.Türk El.san.Böl.Sanatta Yeterlilik Tezi (yayınlanmamış)
- RENDİ, Güncel, 1982, "Restorasyon Çalışmalarında Kalem işleri ve Duvar Res.yeri", *Relöve ve Res.Der.*, 4:79-90
- SU, Kamil, 1940, *Mimar Sinan'ın eserlerinden Muradiye Camii*, İstanbul
- ŞANVAR, Nazım, 1980, ZORLU, İrfan: *Ağaç İşleri Gereç Bilgisi*, İstanbul
- TANINDI, Zeren, 1993, *Türk Tezhip Sanatı*, Ankara
- ÜNVER, A.Süheyl, 1964, "İnce El Sanatları Tarihi Üzerine", *TTK.Yıllık Konf.* Ankara, 94-153
- WILSON, Eva, 1992, *Islamic Designs*, London
- YAMAN, Bahattin, 2002, *Türk Kitap Sanatlarında Mürekkep*, Ankara (ed.GÜZEL, H. Celal-ÇİÇEK, Kemal, KOCA, Salim) 105-125
- YAMANLAR, Muzino Mirako, 1995, "Hatayi Motifinin Menşei", *IX. Milletlerarası Türk San. Kong.*, 23-27 Eylül 1991 Ankara, Eylül1991 Ankara C.III 445-449
- YÜCEL, Erdem, 1968, "Türk Mimarisinde Ağaç İşleri", *Arkitekt*, İstanbul, C.37, 21-26.

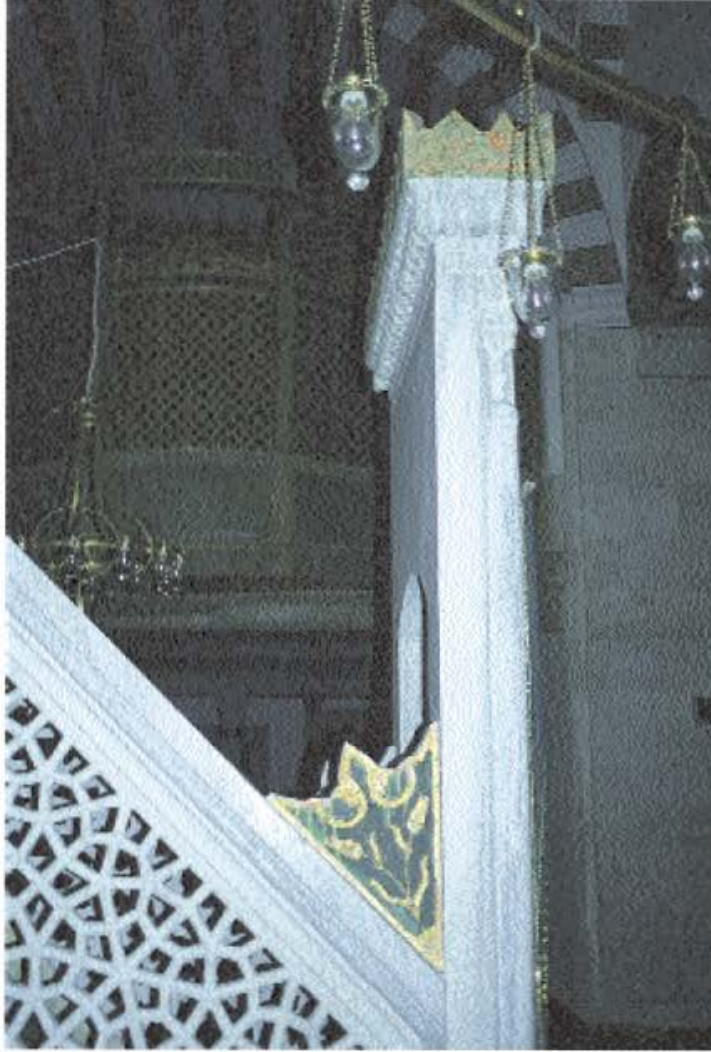
Resim 1: Üsküdar, Atik Valide Sultan Camii (1570-1583)

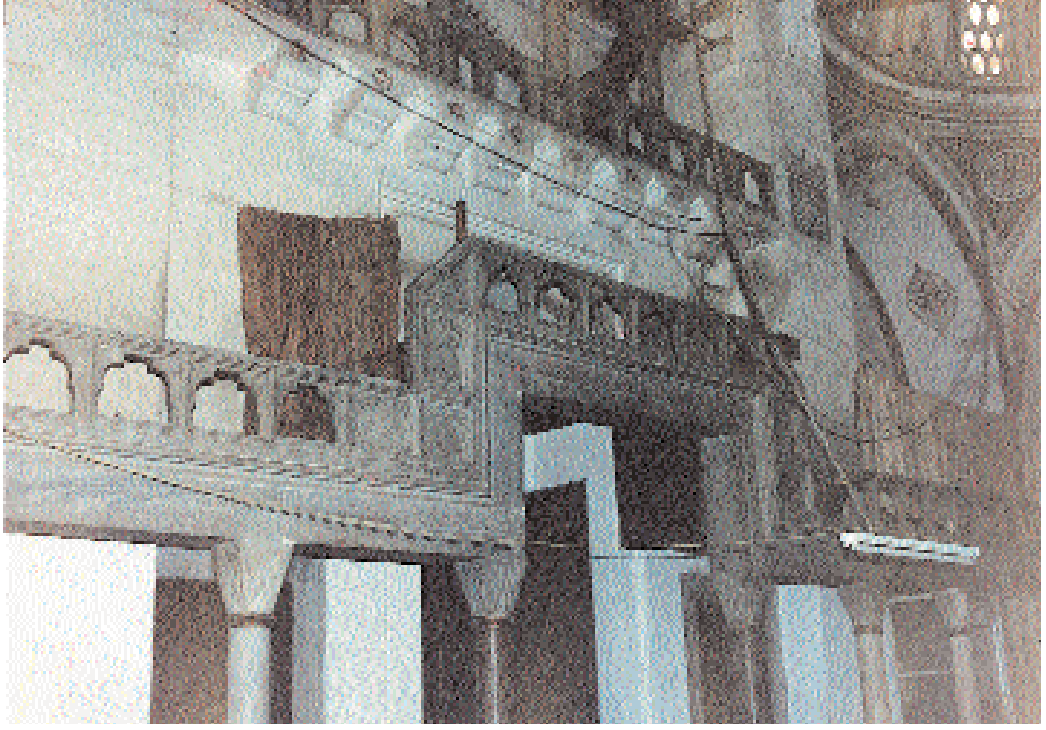
Plan 1 (A. Kuran)

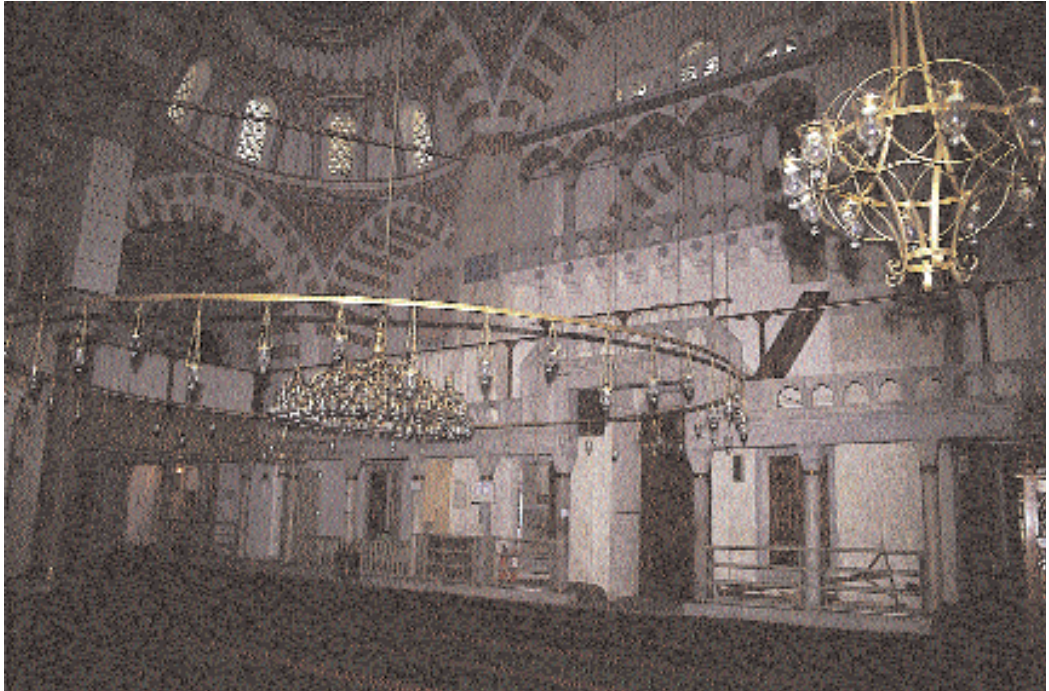
Resim 2: Mihrab

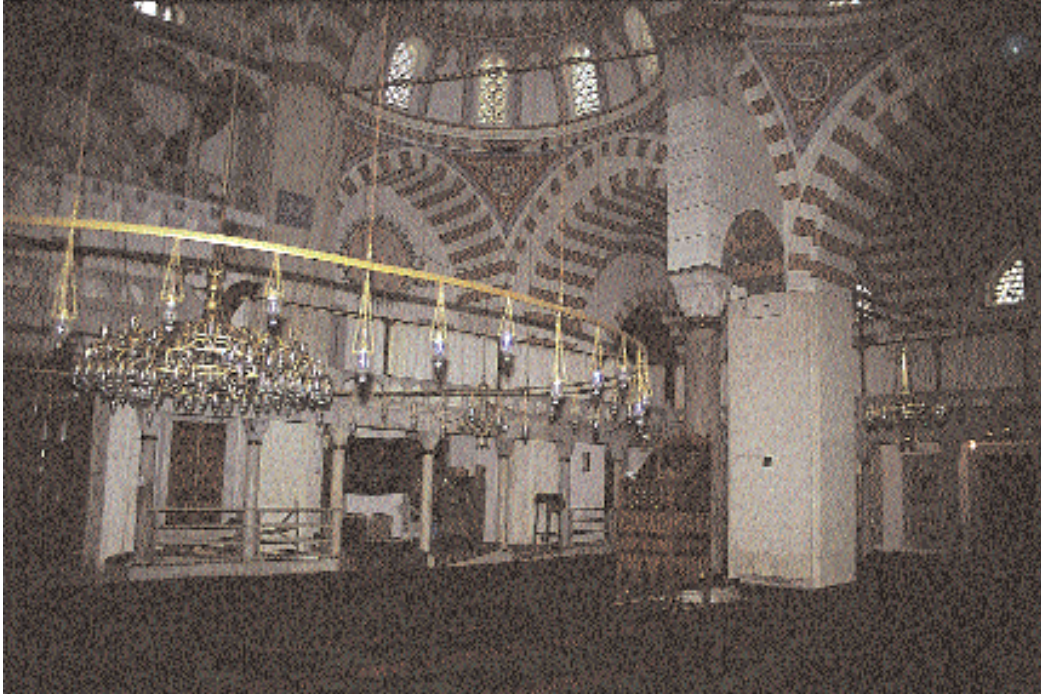
Resim 3: Minberin bezemelerinden ayrıntı

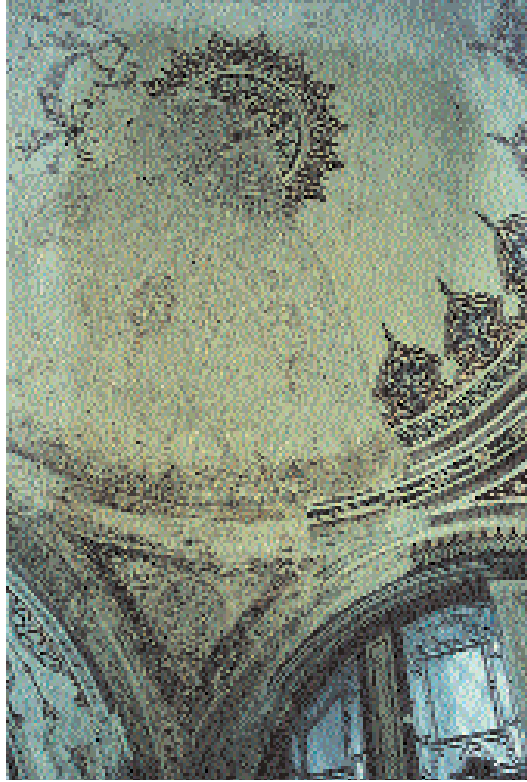
Resim 4: Kuzey duvarı mahfil düzeni

Resim 5: Kuzey ve batı cephesi mahfilleri

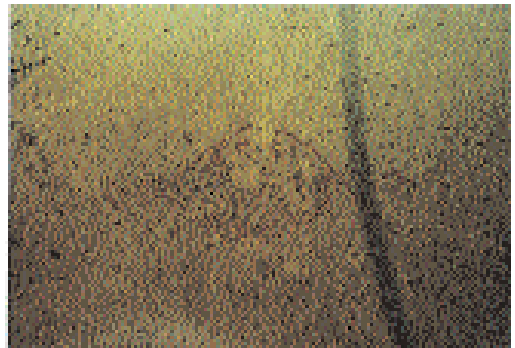
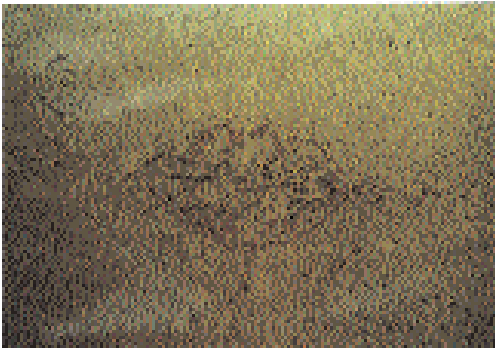
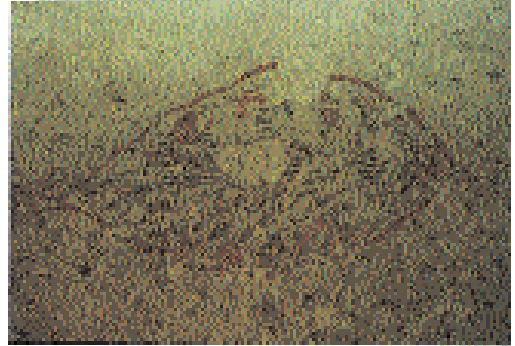
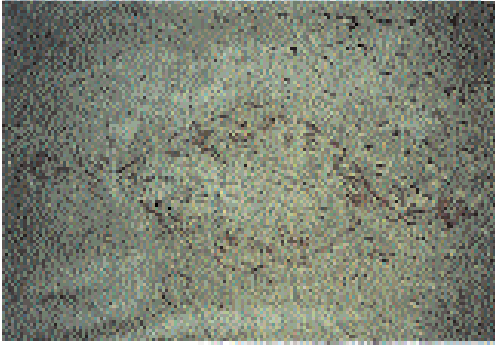
Resim 6: Kuzey ve doğu cephesi mahfilleri

Resim 7: Kuzey-Batı köşesini örten kubbenin özgün kalem işleri

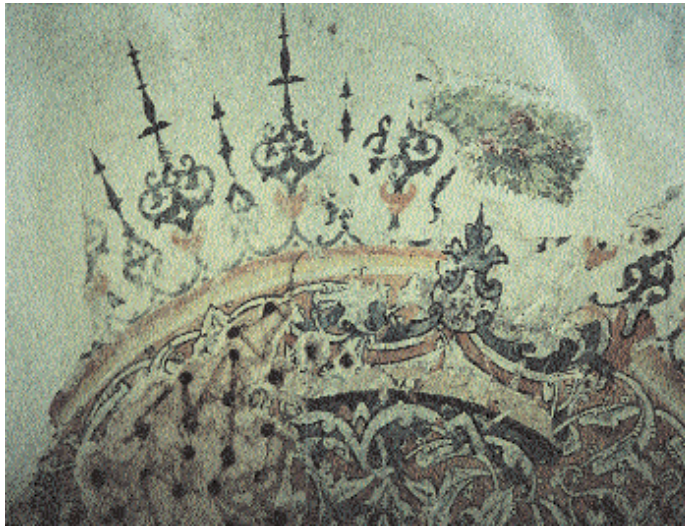
Resim 8: Kemer ve Tromp üzerindeki kalem işleri

Resim 9: Kubbenin gövdesindeki salbekli semseler

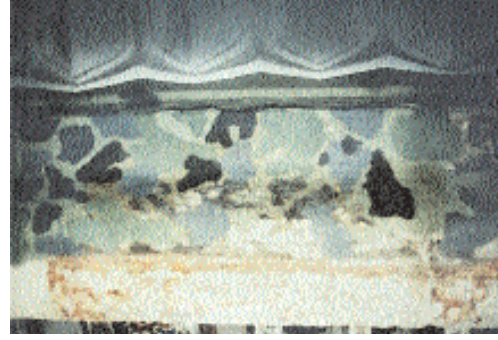
Resim 10: Barok ve rokoko tarzı bezemelerden örnekler

Resim 11: Hünkar mahfilini örten kubbenin merkezindeki özgün kalem işleri

Resim 12: Yarım kubbelerdeki özgün kalem işleri

Resim 13: Kemerlerden mermer taklidinden özgün örnek

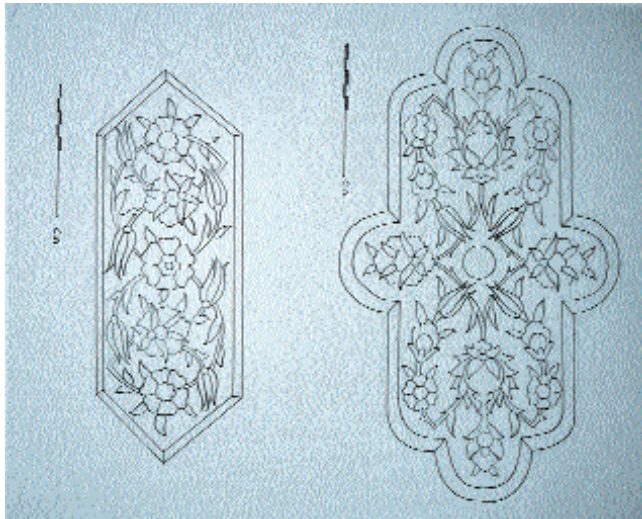
Resim 14: Kuzey girişin (cümle kapısı) tavanındaki kalem işleri

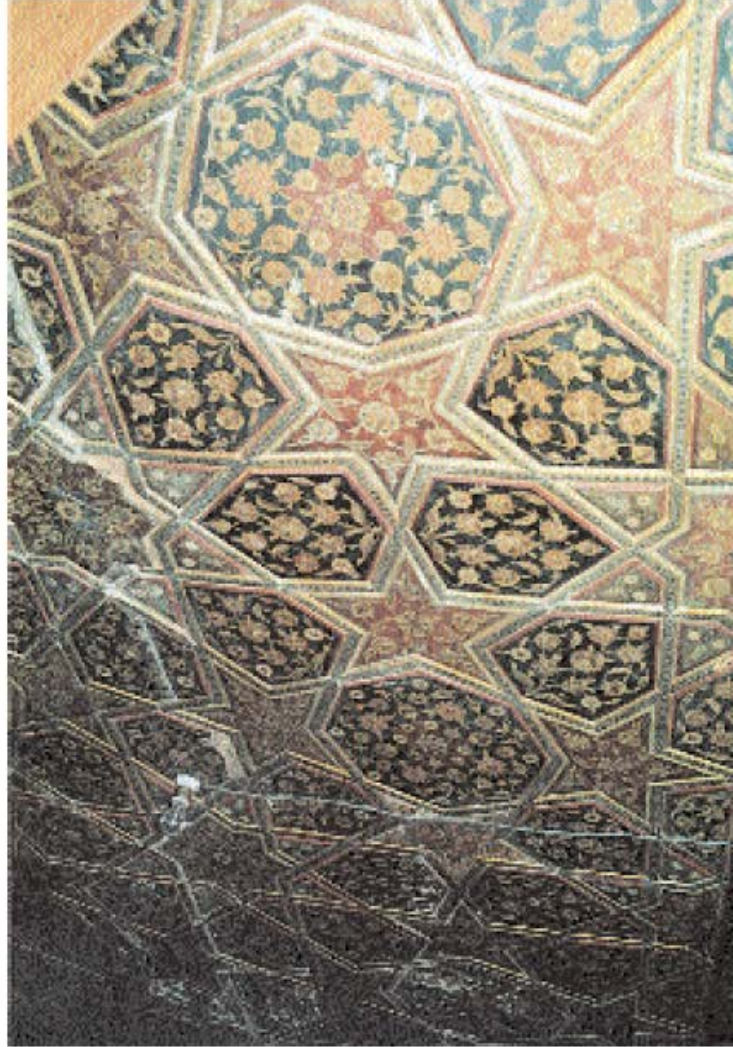
Resim 15: Girişin solundaki tavanda kalem işleri

Resim 16: Doğu cephesi mahfil tavanı kalem işleri

Resim 17: Ahşap parçaların (sayvanlar) üzerindeki desenler (C. Nemlioğlu)

Resim 18: Kuzey girişin sağındaki müezzin mahfil tavanı kalem işleri

Resim 19: Kuzey girişin sağındaki müezzin mahfil tavanındaki kalem işlerinden ayrıntı

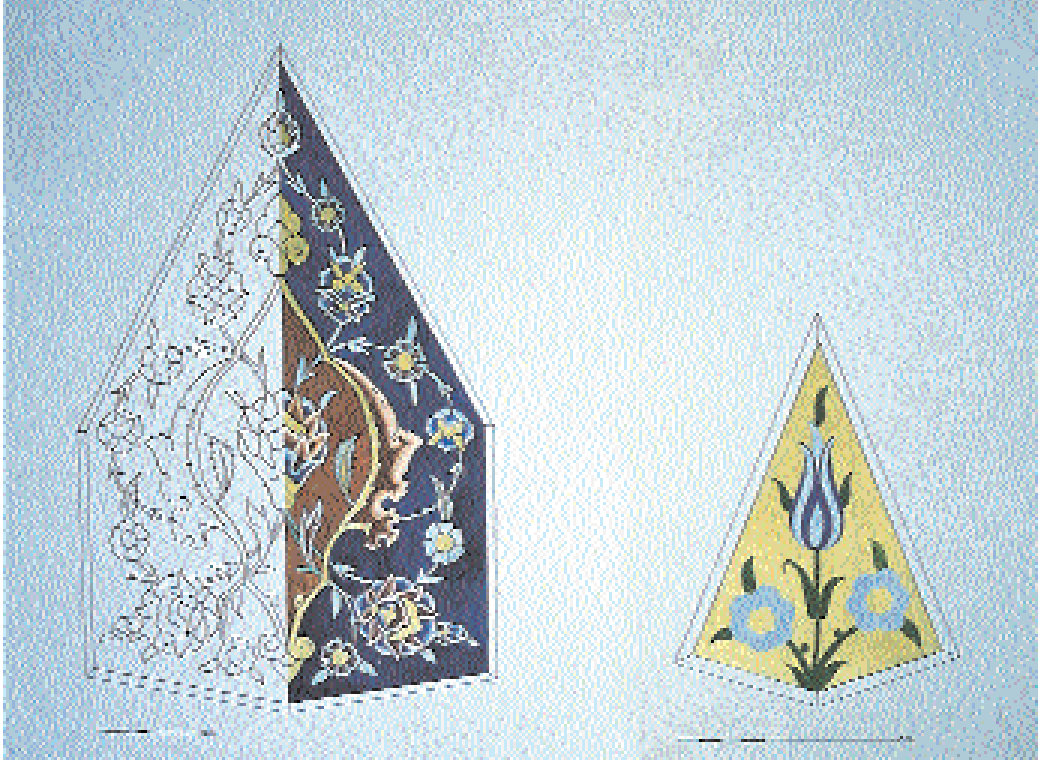
Resim 20: Kuzey girişin solundaki müezzin mahfil tavanı kalem işleri

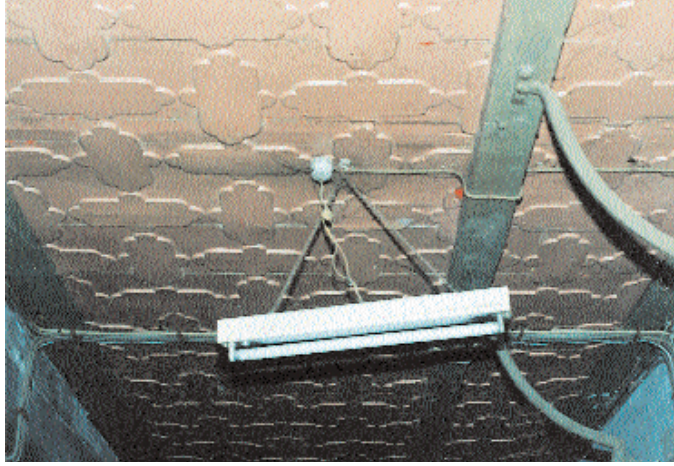
Resim 21: Kuzey girişin solunda, müezzin mahfil tavan göbeğindeki oniki köşeli yıldız (zatre)' den oluşan desen ve kalem işi bezemeler.

Resim 22: Kuzey girişin solunda, müezzin mahfil tavanından ayrıntı ve tavan kenarsuyu örneği.

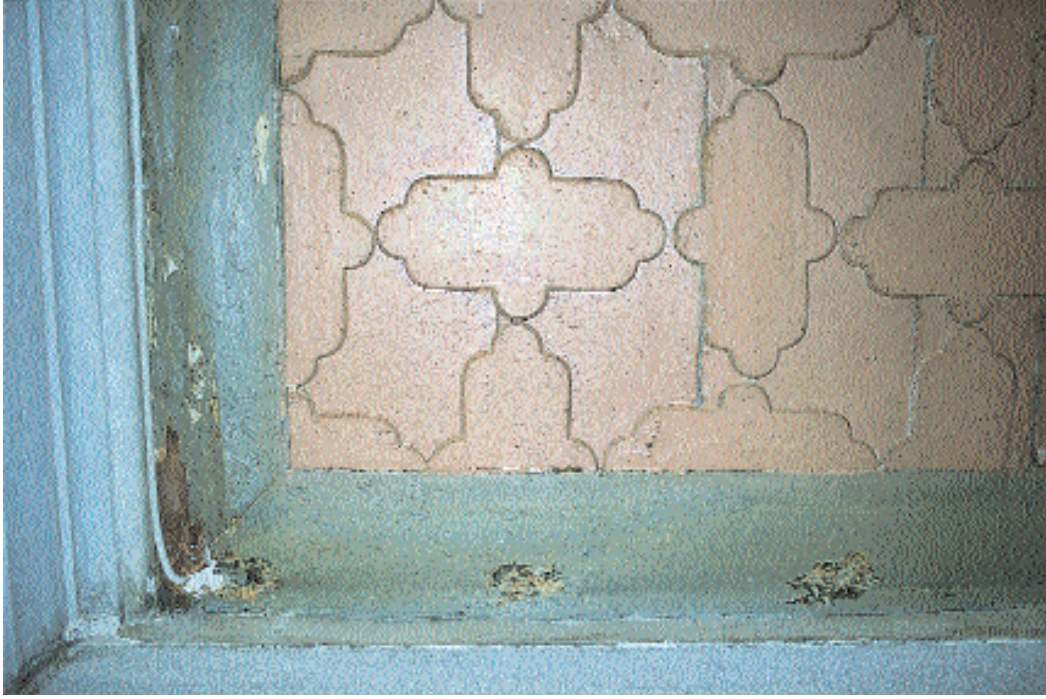
Resim 23: 1-Kuzey girişin sağında müezzin mahfil tavanındaki “Edirnekâri” bezeme.
2-Kuzey girişin solunda müezzin mahfil tavanındaki “Kalem Kâri” (iş) bezeme.

Resim 24: Yapının batı cephesi mahfil tavanı üzeri yağlı boya ile boyanarak kapatılmış ve daha sonra florasen lambaları asılıydı. 1993' e kadar.

Resim 25: Florasen lambaları kaldırarak, kandil tarzı lambalar takıldı. 1993 yılından sonra.

Resim 26: Batı cephesindeki mahfil tavanında biyolojik bozulma örneği.

Resim 27: Aynalı tavanda tavanı oluşturan parçaların (sayvanların) teker teker kaybolmasını gösteren belge.